

**АСАБЛІВАСЦІ ПАПАЎНЕННЯ
ЛЕКСІЧНАГА СКЛАДУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ
ЎЛАСНАБЕЛАРУСКІМІ СРОДКАМІ
Ў КАНЦЫ XX – ПАЧАТКУ XXI СТ.**

Ключавыя словы: слоўнікавы склад, нацыянальны, інтэрнацыянальны, семантычная група, словаўтваральны сродак.

У артыкуле ахарактарызаваны працэс папаўнення сістэмы беларускай мовы новым лексічным матэрыялам уласнабеларускага паходжання. Разглядаюцца асаблівасці семантыкі, словаўтварэння, ужывання новых моўных адзінак уласнабеларускага паходжання, не зафіксаваных у нарматыўных слоўніках беларускай мовы, як асноўных кірункаў далейшага развіцця лексічнай сістэмы беларускай мовы. Вызначана, што на разгледжаным этапе слоўнікавы склад беларускай мовы актыўна папаўняецца не толькі лексічнымі запазычаннямі з іншых моў, а сістэма беларускага словаўтварэння не скіраваная толькі на калькаванне, але і значнай колькасцю новых, яшчэ не ўнармаваных лексем уласнабеларускага паходжання.

V. E. Zimansky

Vitebsk State University named after P. M. Masherov

**FEATURES OF THE LEXICAL COMPOSITION
OF THE BELARUSIAN LANGUAGE
BY NATIVE BELARUSIAN MEANS
AT THE END OF THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURY**

Key words: vocabulary, national, international, semantic group, word-forming means.

The article describes the process of replenishing the system of the Belarusian language with new lexical material of Belarusian origin. Peculiarities of semantics, word formation, and the use of new language units of Belarusian origin, not recorded in normative dictionaries of the Belarusian language, are considered as the main directions of further development of the lexical system of the Belarusian language. It is determined that, at the considered stage, the vocabulary of the Belarusian language is actively replenished not only with lexical borrowings from other languages, and the system of Belarusian word formation is not only aimed at counting, but also with a significant number of new, not yet normalized lexemes of Belarusian origin.

Папаўненне лексічнай базы беларускай мовы новымі словамі на сучасным этапе яе развіцця характарызуецца шэрагам акалічнасцей, звязаных з абставінамі развіцця мовы і яе месцам сярод іншых славянскіх моў. Часта такія найменні запазычваюцца з іншых моў. Але дзякуючы добра распрацаванай сістэме словаўтварэння і актыўнай пазіцыі саміх носьбітаў, беларуская мова працягвае ўзбагачацца словамі ўласнабеларускага паходжання. Мэта дадзенага даследавання – ахарактарызаваць асаблівасці папаўнення сістэмы беларускай мовы новым лексічным матэрыялам уласнабеларускага паходжання. Крыніцамі матэрыялу паслужылі беларускамоўныя відэа- і друкаваныя перыядычныя выданні, матэрыялы электронных СМІ, “Слоўнік новых слоў беларускай мовы” В. І. Уласевіч і Н. М. Даўгулевіч [4], “Словасклад: слоўнік адметнай лексікі” А. Каўруса [2].

Працэс папаўнення лексікі новымі словамі на сучасным этапе з’яўляецца найбольш адчувальным і важным убеларускай мове гэтага перыяду. На яго спецыфіку ў значнай ступені паўплывалі змены ў грамадскім жыцці краіны [4, с. 12]. Як заўважае даследчыца Г.М. Склярэўская, “утварэнне новых слоў у наш час адбываецца з незвычайнай інтэнсіўнасцю. Словаўтварэнне мае лавінападобны характар, калі новыя словы ўтвараюцца і ўваходзяць у маўленне не паступова і ступеньчата, як гэта адбываецца ў перыяды “спакойнага” моўнага развіцця, а імкліва, калі ў адпаведнасці з патрэбамі моўнага калектыву ва ўжытак уваходзіць цэлае словаўтваральнае гняздо” [3, с. 8]. У сувязі з гэтым разглядаемы перыяд можна вызначыць як своеасаблівы этап у развіцці беларускай мовы. Унікальнасць беларускай мовы і моўнай сітуацыі ў Беларусі заключаецца перш за ўсё ў тым, што беларуская мова з’яўляецца славянскай мовай, якая ў сваёй краіне мае статус адной з дзяржаўных моў. На сучасным этапе беларуская мова ў Беларусі ўжываецца нароўні з больш моцнай у камунікатыўным плане рускай мовай, што, безумоўна, накладвае след на спецыфіку папаўнення слоўнікавага складу беларускай мовы новымі словамі. Тым не менш, як сцвярджаюць даследчыкі, у ХХІ стагоддзі беларуская мова ўступіла як высокаразвітая літаратурная мова з упарадкаванай сістэмай норм, багатым слоўнікавым складам, развітай сістэмай словаўтваральных спосабаў і сродкаў, разгалінаванай тэрміналогіяй, як мова, якая можа паспяхова абслугоўваць усе сферы жыцця сучаснага грамадства, у тым ліку і самыя новыя і грамадска запатрабаваныя.

Агульнавядома, што слоўнікавы склад любой мовы ўключае не толькі спрадвечныя, але і запазычаныя словы. У навуковай літаратуры запазычванне характарызуецца як натуральны працэс у гісторыі кожнай мовы, які адлюстроўвае культурныя, эканамічныя, палітычныя сувязі народаў. Спецыфічнай рысай сучаснай беларускай мовы з’яўляецца тое, што ў ёй адбываецца перагляд арыенціраў у моўным развіцці, які закранае

і працэсы запазычвання. Пры вылучэнні запазычанняў з блізкароднасных славянскіх моў могуць узнікаць некаторыя цяжкасці. Гэта звязана з падабенствам словаўтваральных сістэм. Часта словы, якія лічацца запазычаннямі з блізкіх славянскіх моў, адпавядаюць і словаўтваральнай сістэме беларускай мовы, а таму пры пэўных умовах маглі быць утвораны і на беларускім моўным матэрыяле. Гэта дае падставы даследчыкам разглядаць адны і тыя (*выстава, напрыканцы, наступства, сумніў, унёсак і пад.*) то як запазычанні, то як уласныя беларускія ўтварэнні [1, с. 13].

На працэс папаўнення слоўнікавага складу беларускай мовы новымі словамі непасрэдна ўплываюць і працэсы інтэрнацыяналізацыі і нацыяналізацыі. Тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі прадугледжвае папаўненне слоўнікавага складу беларускай мовы актуальнымі запазычаннямі, яна ў цэлым дастаткова аднолькавая для ўсіх усходнеславянскіх моў. Тэндэнцыя да нацыяналізацыі, у адрозненне ад тэндэнцыі да інтэрнацыяналізацыі, мае значна больш адрозненняў у гэтых мовах як у колькасным плане, так і ў сутнасных характарыстыках. Гэта звязана з асаблівасцямі не толькі постсавецкага перыяду развіцця і функцыянавання моў, але і ў значнай ступені асаблівасцямі папярэдняга этапу папаўнення слоўнікавага саставу і развіцця словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы. Не апошняю ролю тут адыграла і змена моўных арыенціраў у беларускай мове, якая адбылася ў канцы ХХ ст. У сферы словаўтварэння названая тэндэнцыя праяўляецца галоўным чынам у канкурэнцыі сінанімічных словаўтваральных тыпаў і нарматыўнай пераацэнцы матываваных лексічных адзінак, актывізацыі пэўных словаўтваральных фармантаў, вяртанні з перыферыі ўстарэлых слоў (у тым ліку матываваных), актывнай словатворчасці.

У пачатку ХХІ ст. у вусным і пісьмовым беларускім маўленні атрымалі шырокае распаўсюджанне шматлікія лексічныя адзінкі, якія замянялі або замяняюць існаваўшыя да нядаўняга часу словы, што перасталі задавальняць з пункту гледжання некаторых носьбітаў беларускай мовы сучасныя патрабаванні пурыстычнага характару. Сярод іх прадстаўлена лексіка самых розных груп: назоўнікі, якія абазначаюць асоб: бубнач (замест *барабанишчык*), мысляр (замест *мысліцель*), амбасадар (замест *пасол*), заступнік (замест *намеснік*), страйковец (замест *забастоўшчык*), міліцыянт (замест *міліцыянер*), адпачывальнік (замест *адпачываючы*), гуманітар (замест *гуманітарый*), шараговец (замест *радавы*), парлямантар (замест *парламентарый*), рэфармат (замест *рэфарматар*), наступант (замест *наступаючы*), летнік (замест *лётчык*), выступовец (замест *выступаючы*); назоўнікі з прадметным значэннем: асобнік, паасобнік (замест *экзэмпляр*), вітальня (замест *прыхожая, гасціная*), летнік (замест *лагер*), лецішча (замест *дача*), вучэльня (замест *вучылішча*), напой (замест *напітак*); абстрактныя назоўнікі: крыза (замест *крызіс*), тэза (замест *тэзіс*), выправа (замест *выпраўка*), размініанне (замест

размінка), выстава (замест *выстаўка*), адсотка (замест *сотка*), бальшыня (замест *большасць*), пераслед (замест *праследаванне*), аповед (замест *апавяданне*), каментар (замест *каментарый*).

Прыведзеныя прыклады сведчаць аб тым, што ў сувязі з дзеяннем тэндэнцыі да нацыяналізацыі ў сістэму беларускай мовы былі як уведзены новыя матываваныя словы (*шараговец, бубнач, бальшыня, лецішча, наступант*), так і вернуты ў актыўны ўжытак словы абмежаванага выкарыстання, у тым ліку іншамоўныя, калі яны адпавядаюць патрабаванню адрознення ад адпаведных рускіх найменняў (*аповед, мысляр, лётнік, рэзервіста, амбасадар, міліцыянт; вечаровы, спартовы*).

Другі аспект тэндэнцыі да нацыяналізацыі, які вызначае сучаснае развіццё сістэмы словаўтварэння беларускай мовы і звязаны з пераацэнкай і рэвізіяй наяўных моўных сродкаў, іх канкурэнцыяй, таксама аб'ектыўна можа быць вытлумачаны як рух унутры сістэмы адначасовае перамяшчэнне адных адзінак ад перыферыі да цэнтра і другіх ад цэнтра да перыферыі. Гэта азначае, што актуалізацыя ў маўленні намінацыйных сродкаў, што да нядаўняга часу знаходзіліся на перыферыі слоўнікавага складу (*афіцыйны, пенсійны, спартовец, міліцыянт*), выклікана не неабходнасцю намінацыі, а толькі імкненнем замяніць тыя словы, што актыўна функцыянавалі да гэтага часу (*афіцыйныя, пенсійны, спартсмен, міліцыянер*).

Сярод даследаванай лексікі (даследаваны моўны матэрыял налічвае 162 лексічныя адзінкі) вылучаецца група назоўнікаў, якія маюць аднаслоўныя адпаведнікі ў беларускай мове: *яднальнік* – аб'яднальнік, *шапінк* – кіёск, *супраціўнік* – праціўнік, *супраціў* – супраціўленне, *спакушальнік* – спакуснік, *прыпамін* – успамін, *прыміральнік* – прымірыцель, *прафесійнік* – прафесіянал, *прадкавальнік* – правідца, *пераслед* – праследаванне, *параза* – паражэнне, *невядомец* – незнаёмец, *моўнік* – суразмоўнік, *звяз* – саюз, *заўзятар* – балельшчык, *выпастовец* – пястун, *водца* – вядучы, *беспрытульшчык* – беспрытульнік, *бальшыня* – большасць, *абазнанасць* – дасведчанасць, *бачына* – старонка, *выдатковец* – фундатар, *заплечнік* – рукзак, *цяперац* – сучаснік, *абавязанне* – абавязак, *актыўнік* – актывіст, *жахата* – жахлівасць, *ініцыятыўнік* – ініцыятар, *лякарня* – бальніца, *лятак* – самалёт, *правінцыйнік* – правінцыял, *спазнаўца* – даследчык.

Разам з тым сярод назоўнікаў вылучаецца група слоў, якія вызначаюць асобу паводле сферы дзейнасці, асаблівасцяў характару, светапогляду і інш.; яны не маюць аднаслоўных адпаведнікаў у нарматыўнай беларускай мове, іх значэнне можа быць патлумачана толькі апісальна: *дзяржаўнік* – дзяржаўны дзеяч, *дзяржаватворца* – той, хто здольны аказаць уплыў на ход падзей у дзяржаве, *дзяржаўца* – той, хто кіруе дзяржавай, *культурнік* – дзеяч культуры; работнік дома культуры, *музеец* – музейны работнік, *супрацоўнік музея*, *сумеснік* – хто робіць што-

небудзь сумесна з кім-небудзь, *святочнік* – удзельнік святочнага мерапрыемства, *размоўнік* – артыст размоўнага жанру, *памінальнік* – удзельнік памінальнага абраду, *стараннік* – старанны чалавек, *спачувальнік* – хто спачувае каму-небудзь, *прыстойнік* – прыстойны чалавек, *пацяшальнік* – хто пацяшаецца, кпіць з каго-небудзь, *памяркоўнік* – памяркоўны чалавек, *пажаднік* – хто імкнецца да задавальнення фізічных, цялесных пачуццяў, *паблажнік* – хто паблажліва ставіцца да каго-, чаго-небудзь, *няшчаснік* – няшчасны чалавек, *ахвярнік* – хто ахвяруе сабой, сваім жыццём, *безыдэйшчык* – безыдэйны чалавек, *дасціпнік* – дасціпны чалавек, *дбайца* – хто дбае пра каго-, што-небудзь, *нецяярлівец* – хто не можа мірыцца з існаваннем каго-, чаго-небудзь, *раздзяляльнік* – хто выступае за раздзяленне чаго-небудзь, *незалежнік* – прыхільнік незалежнасці, *пастаянец* – пастаянны наведвальнік, *выключэнец* – каго выключылі адкуль-небудзь, *выпадковец* – хто мае павярхоўнае знаёмства з пэўнай тэмай, *дачаснік* – хто знаходзіцца ва ўладзе выпадкова, *запрашэнец* – той, каго запрасілі, *падпісант* – хто паставіў свой подпіс, *спадзяванец* – хто спадзяецца на што-небудзь, *даставанец* – хто набывае, дастае што-небудзь, *дапісант* – хто дасылае свой допіс у СМІ, *вечароўнік* – удзельнік вечарыны, *актыўнік* – актыўны дзеяч, *аднаўленец* – прыхільнік аднаўлення чаго-небудзь, *абуджэнец* – хто абуджае нацыянальную самасвядомасць.

Такім чынам, у апошнія дзесяцігоддзі лексічная сістэма беларускай мовы актыўна папаўняецца за кошт аднаслоўных найменняў, што абазначаюць ужо існуючыя паняцці.

Адметнасцю сярод наватвораў-прыметнікаў з’яўляюцца лексемы, якія не маюць адпаведных эквівалентаў у беларускай мове: *спадзеўны* – які звязаны са спадзяваннем, *гадавінны* – які мае дачыненне да пэўнай гадавіны, *натоўпавы* – які мае дачыненне да натоўпу, *змагарны* – які змагаецца за што-небудзь, *дамагальны* – які дамагаецца чаго-небудзь, *правінны* – які правініўся ў чым-небудзь, *пажадны* – схільны да задавальнення фізічных, цялесных пачуццяў, *абязбольвальны* – які абязбольвае, *навачасны* – які мае дачыненне да новага часу, *падтрымчы* – які аказвае падтрымку каму-небудзь. Але пераважную большасць сярод наватвораў-прыметнікаў складаюць лексемы, сінанімічныя наяўным у сучаснай беларускай мове адпаведнікам: *рэчаіснасны* – рэчаісны, *рытмоўны* – рытмічны, *рознасны* – адрозны, *распадны* – разбуральны, *раздумны* – раздумлівы, *прадмоўны* – уступны, *паішанлівы* – паважлівы, *нудотны* – нудны, *неспадзеўны* – неспадзяваны, *нерушавы* – нерушны, *наўпроставы* – прамы, *мяшкоўны* – мешкаваты, *культурніцкі* – культурны, *жудлівы* – жудасны, *жахотны* – жахлівы, *даверчы* – даверлівы, *вызвольны* – вызваленчы, *выборлівы* – выбарачны, *быццёвы* – быццёвы, *адзілотны* – адзіночкі, *суродзічны* – сваяцкі, *чынавенскі* – чыноўніцкі, *прамінулы* – мінулы, *поклічны* – заклікальны, *непамысломны* – непамыслны, *прыкры*, *існоўны* – існы, *абслугоўчы* – абслуговы.

Зафіксаваныя нешматлікія наватворы-прыслоўі прадстаўлены пераважна лексэмамі, якія прыводзяцца ў якасці замены ўжо існуючым з адпаведнай семантыкай (*неспадзеўна – неспадзявана, прыканцы – напрыканцы, жарсна – страсна, напрыпачатку – спачатку, пашанліва – паважліва, нармалёва – нармальна*).

Пераважная большасць прааналізаваных моўных адзінак маюць сінанімічныя адпаведнікі ў сістэме беларускай мовы, якія існавалі яшчэ да з’яўлення выяўленых наватвораў. Паколькі новыя ўтварэнні не абазначаюць новых для нашай рэчаіснасці паняццяў, а толькі з’яўляюцца фактычна дублетамі ўжо існуючых слоў, нельга сцвярджаць, што іх з’яўленне было выклікана недахопам моўных сродкаў у беларускай мове. З вялікай верагоднасцю гэта звязана з тэндэнцыяй да замены лексічных адзінак, агульных з рускай мовай, што з’яўляецца працягам тэндэнцый, адзначаных навукоўцамі яшчэ напрыканцы ХХ ст. “У сучасных сацыялінгвістычных варунках гэта знаходзіць сваё адлюстраванне ў свядомым імкненні нацыянальна арыентаваных носьбітаў беларускай мовы абмежаваць, а часам проста ў некаторай ступені аслабіць відавочную блізкасць агульнага слоўнікавага фонду беларускай і рускай моў” [5, с. 103].

Словаўтваральны аналіз фактычнага матэрыялу паказвае, што большасць назоўнікаў утворана суфіксальным або нульсуфіксальным спосабамі. Самымі прадуктыўнымі сярод суфіксаў, што ўтвараюць назоўнікі са значэннем асобы, з’яўляюцца суфіксы

-ік-, -нік- (*няшчаснік, сладастраснік, дасціпнік, паблажнік, памяркоўнік, пажаднік, прыстойнік, стараннік, святочнік, сумеснік, культурнік, дзяржаўнік, дачаснік, незалежнік, прафесійнік, асобнік, мысленнік, актыўнік, ініцыятыўнік, правінцыйнік, пацяшальнік, раздзяляльнік, спачувальнік, размоўнік, памінальнік, прыміральнік, нападальнік, нападнік, ахвярнік, суразмоўнік, яднальнік, супраціўнік, спакушальнік, чакальнік, шанавальнік, моўнік, адведнік, наведнік, вечароўнік*),

-ец- (*суразмовец, выпястовец, выдатковец, аб’ядновец, невядомец, выключэнец, выпадковец, музеец, нецярылівец, запрашэнец, пастаянец*),

-ц(а)- (*дбайца, адмыслоўца, дзяржаўца, дзяржаватворца, моўца, правідца, водца, суразмоўца, спазнаўца*);

нулявы суфік (*назова, назоў, пожад, пожадзь, пажада, супраціў, прыпамін, звяз, параза, пераслед*).

Радзей фіксуюцца ўтварэнні з суфіксамі

-асць- (*абазнанасць*),

-ішч- (*гледзішча*),

-к- (*паследкі*),

-ац- (*цяперац*), -шчык- (*беспрымульшчык, безыдэйшчык*),

-ант- (*выступант, падпісант, дапісант*),

-ын- (*бачына, бальшыня*),

-ар- (*заўзятар*),
-ак- (*лятак*).

Сярод разгледжаных прыметнікаў таксама пераважаюць суфіксальныя ўтварэнні. Найбольш часта сустракаюцца моўныя адзіны, утвораныя з дапамогай суфікса -н- (*рэчаіснасны, суродзічны, адзіномны, змагарны, вызвольны, неспадзеўны, нудомны, прадмоўны, прыўкрасны, раздумны, распадны, спадзеўны, гадавінны, пажадны, навачасны*). Менш распаўсюджаны наватворы-прыметнікі з суфіксамі -ав- (*наводзінавы, помнікавы, наўпроставы, нерушавы, натоўпавы*), -лів- (*пашанлівы, выборлівы, жудлівы*), -оўн- (*пашаноўны, рытмоўны, мяшкоўны, існоўны*), -асн- (*рознасны*), -ч- (*даверчы, падтрымчы*), -льн- (*дамагальны, абязбольвальны*), -іцк- (*культурніцкі*), -ск- (*чынавенскі*). Пераважнай словаўтваральнай базай такіх прыметнікаў з’яўляюцца назоўнікі.

Малаколькасная група выяўленых прыслоўяў утвараецца ад адпаведных прыметнікаў з дапамогай суфікса -а- (*пашанліва, нармалёва, пашаномна, жарсна, неспадзеўна*).

Такім чынам, прааналізаваны моўны матэрыял дае падставу сцвярджаць, што слоўнікавы склад беларускай мовы актыўна папаўняецца не толькі лексічнымі запазычаннямі з іншых моў, а сістэма беларускага словаўтварэння не скіраваная толькі на калькаванне, але і папаўняецца значнай колькасцю новых, яшчэ не ўнармаваных лексем уласнабеларускага паходжання. Сярод уласнабеларускіх наватвораў часта сустракаюцца словы, якія ўжо маюць кадыфікаваныя лексічныя адпаведнікі і ўзніклі як альтэрнатыва ўжо існуючым лексемам, што звязана ў першую чаргу з развіццём у апошнія дзесяцігоддзі ў беларускай мове тэндэнцыі да нацыяналізацыі моўных адзінак. Асноўным спосабам узбагачэння слоўнікавага складу сучаснай беларускай мовы новымі словамі ўласнабеларускага паходжання выступае суфіксальнае словаўтварэнне.

Літаратура

1. Арцямёнак, Г. А. Лексічныя інавацыі польскага паходжання у сучаснай беларускай літаратурнай мове / Г. А. Арцямёнак // Беларуская-руская-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: Матэрыялы 3 Міжнар. навук. канф. – Віцебск, 1994. – Т. 1. – С. 13-16.
2. Каўрус, А. А. Словаклад: слоўнік адметнай лексікі / А. А. Каўрус. – Мінск: Выдавецкі дом «Звязда», 2013. – 328 с.
3. Складарская, Г. Н. Введзенне / Г. Н. Складарская // Тolkовый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения / Под. ред. Г. Н. Складарской. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 9-10.
4. Уласевіч, В. І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мінск: ТетраСистемс, 2009. – 444 с.
5. Шкраба, І. Р. Варыянтнасць у сферы інавацый / І. Р. Шкраба // Язык и социум: Материалы IV Междунар. науч. конф.: в 2 ч. – Минск, 2001. – Ч. 2. – С. 103.